

Joanna Piotrowska

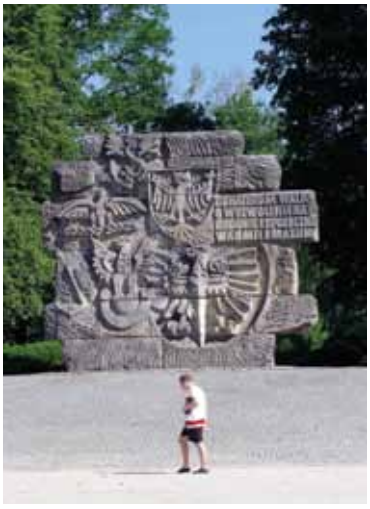
PAMIĘĆ I POMNIKI W OLSZTYNIE

Kształtowanie tożsamości tak zwanych ziem odzyskanych obejmowało rozmaite formy: pomniki, tablice upamiętniające ważne postaci, wybór patronów szkół czy ulic. Nawiązywano do nowożytnej przynależności Warmii do Rzeczypospolitej oraz obrony polszczyzny. Historyczne odwołania oraz kontekst i znaczenie zjawisk traktowano wybiórczo, podporządkowując je wspólnej tematycznej osi – dowodowi na powszechny grunt polskości, który na jaw wydobyła sprawiedliwość dziejowa socjalistycznego ustroju.

Polityka kształtowania tożsamości tak zwanych ziem odzyskanych obejmowała między innymi budowę materialnych ram przestrzeni społecznej. W stolicy województwa olsztyńskiego, głównie w latach 70. i 80. XX wieku, rozmieszczano pomniki, tablice dotyczące wydarzeń z przeszłości, podkreślające rangę wybranych budowli, przedstawiające patronów ulic[1]. Punktem odniesienia była nowożytna przynależność Warmii do Rzeczypospolitej, XIX-wieczna obrona *ojców mowy, ojców wiary* na Warmii, ludowy ruch społeczny na Mazurach i polszczyzna ewangelików, plebiscyt 1920 roku, szkolnictwo polskie 1928--1939, działalność Związku Polaków w Niemczech. Te odwołania historyczne mieszano, często zmieniając lub pomijając skalę, kontekst i znaczenie zjawisk, podporządkowując je wspólnej tematycznej osi – dowodowi na powszechny grunt polskości, który na jaw wydobyła sprawiedliwość dziejowa socjalistycznego ustroju.

1 Zestawienie pomników, tablic, kamieni pamiątkowych w Olsztynie, wraz z tymi związanymi z upamiętnieniem szeroko rozumianego ruchu polskiego, znajduje się na stronie prowadzonej przez Wydział Kultury i Ochrony Zabytków Urzędu Miasta Olsztyna http://www.zabytki.olsztyn.eu/ [data dostępu: 10 października 2018 r.]. W zestawieniu podane są informacje o czasie powstania i autorstwie obiektów – korzystam z nich, podając w tekście autorstwo prac Bolesława Marschalla.

Potencjał symboliczny wielu upamiętnień zmienił się lub zatarł. Wynika to z jego zafałszowania już w momencie powstania. W sierpniu 1972 roku, w pięćdziesięciolecie utworzenia Związku Polaków w Niemczech, w parku miejskim przy alei Wojska Polskiego odsłonięto pomnik „Bohaterom walk o wyzwolenie narodowe i społeczne Warmii i Mazur".

1. *Olsztyn, park Jakubowo przy al. Wojska Polskiego. Pomnik „Bohaterom walk o wyzwolenie narodowe i społeczne Warmii i Mazur" odsłonięty w 1972 roku. Stan w 2018 roku. Fot. Joanna Piotrowska.*

Uroczystość łączyła się z wręczeniem zasłużonym dla związku wysokich odznaczeń państwowych[2]. W tym samym dniu, w którym Edward Gierek – jak donosił organ prasowy Komitetu Wojewódzkiego PZPR – odwiedził załogi PGR-ów w powiatach mrągowskim, kętrzyńskim i bartoszyckim, w parku olsztyńskim w uroczystości uświetnionej obecnością wielu wysokich funkcjonariuszy partyjnych, a nawet towarzysza Konowałowa, sekretarza komitetu obwodwego partii z Kaliningradu, Józef Buziński, I sekretarz tegoż KW oddał Polakom spod znaku Rodła hołd jako *aktywnej i zorganizowanej sile społecznej, przeciwstawiającej się skutecznie nacjonalistycznej polityce wynaradawiania polskiej ludności Warmii i Mazur,* nie powstrzymując się jednak od wytknięcia im braku *jednolitego oblicza klasowego*. Podsumowując w szerszej perspektywie *wielowiekową walkę o polskość tych ziem* […] *niezłomną wierność sprawie Ojczyzny i postępowe tradycje ludu Warmii i Mazur* […] *500-letnią walkę z groźnym dla ludów słowiańskich niemieckim ekspansjonizmem* […] dokonał niebagatelnych wolt, łącząc w jedną myśl *działalność wielu ludzi o światowej sławie, takich jak Dantyszek, Hozjusz, Kromer, a następnie Gizewiusz, Mrongowiusz, prowadzoną w obronie pokrzywdzonej ludności i przeciwko polityce wynaradawiającej* z ostatecznym *wyzwoleniem Warmii i Mazur spod okupacji niemieckiej przez Armię Radziecką, które złączyło po wsze czasy te ziemie z Macierzą*[3].

Pomnik dłuta Bolesława Marschalla – zwarta ściana kamienna zbudowana z potężnych ciosów, ozdobiona inskrypcją z wezwaniem pomnika, wyobrażeniami historycznych odmian herbu Polski (od orła piastowskiego począwszy) i znakiem Rodła, identyfikującym Związek Polaków w Niemczech – stanęła w miejscu dawnego pomnika plebiscytowego, wzniesionego w 1928 roku dla upamiętnienia zwycięstwa Niemiec[4]. Oczywistej wymianie narracji odpowiadała zmiana form – rzeźba Marschalla, bliższa organicznej budowie i fakturze skały zastąpiła klasycyzującą konstrukcję kolistej kolumnady nawiązującej do surowości i mocy pierwotnej architektury. Wspólna pozostała jednak pewna zbieżność w wyborze monumentalnych, archetypicznych form, a także – wy-

2 B. Łukaszewicz, *Olsztyn 1945-1985. Zapis czterdziestolecia*, Olsztyn: Wydawnictwo Pojezierze, 1987, s. 332.
3 *Odsłonięcie Pomnika Bohaterów Warmii i Mazur*, Gazeta Olsztyńska, nr 204 (6446), r. III (XXII), 28 sierpnia 1972 r.
4 Zob. R. Bętkowski, *Olsztyn jakiego nie znacie*, Olsztyn: Imago Mundi, 2010, s. 167.

niesienie, na którym jeden pomnik zastąpił drugi. Warto wspomnieć, że w momencie odłonięcia pomnika podkreślano jaśniejącą biel piaskowca – dziś schowaną pod zabrudzeniami kamienia.

Hasło walki o *wyzwolenie narodowe i społeczne* bez propagandowego paliwa stało się pustym ogólnikiem. Pomnik nie wciela trwałego związku z wiarygodną wizją przeszłości. Dziś spełnia rolę akcentu kompozycji przestrzennej parku Jakubowo. Jako odrębna jakość jawi się jego nowoczesna forma rzeźbiarska, zwarta, przypominająca na poły mur cyklopowy, na poły skalną ścianę, oddziałująca fakturą śladów pracy dłuta, z uproszczonymi elementami figuralnymi. Także i tu tkwi jednak jakaś słabość. Uproszczenia te mają siłę wyrazu jedynie w postaci największego orła, godła Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej. Pozostałe orły tworzą osobliwy i mało foremny zwierzyniec, niewiele mający wspólnego z dostojeństwem swoich historycznych poprzedników.

2. *Olsztyn, park Jakubowo przy al. Wojska Polskiego. Pomnik „Bohaterom walk o wyzwolenie narodowe i społeczne Warmii i Mazur" – detal. Stan w 2018 roku. Fot. Joanna Piotrowska.*

Są obiekty, które lepiej przeszły próbę zintegrowania z życiem społecznym. Szkoła podstawowa przy ul. Moniuszki 10 od 1960 roku nosi imię Ryszarda Knosały, nauczyciela szkół polskich i organizatora harcerstwa na Warmii, aresztowanego przez Niemców w 1939 roku w Olsztynie, zmarłego 6 lutego 1945 roku w obozie w Dachau[5]. W 1975 roku umieszczono w budynku szkoły poświęconą mu tablicę autorstwa olsztyńskiej artystki Zofii Hudyki, ufundowaną przez szkolny komitet rodzicielski[6]. Tablica o zbliżonym do kwadratu kształcie mieści płaskorzeźbiony portret patrona szkoły, przy krawędzi umieszczono napis R. KNOSAŁA. Od wielu dziesiątek lat wiedza o postaci patrona jest stale odnawiana w procesie edukacji, wśród kolejnych roczników uczniów odwiedzających grób Ryszarda Knosały na cmentarzu komunalnym w Olsztynie, opuszczających mury szkoły z pewnym bagażem informacji o polskim szkolnictwie na Warmii i wspomnieniem o jego uczestniku. Tablica z 1975 roku jest trwałym elementem wystroju, towarzyszy jej życiorys, w 2005 roku umieszczono przy niej tablicę sześćdziesięciolecia szkoły.

3. *Olsztyn, ul. Moniuszki 10, Szkoła Podstawowa nr 1 im. Ryszarda Knosały. Tablica patrona szkoły odsłonięta w 1975 roku. Stan w 2018 roku. Fot. Edmund Bojanowski.*

5 Kalendarium na stronie internetowej Szkoły Podstawowej nr 1 im. Ryszarda Knosały w Olsztynie: https://sp1olsztyn.edupage.org/about/?subpage=3 [data dostępu: 10 października 2018 r.].
6 Jubileusz olsztyńskiej „Jedynki", Gazeta Olsztyńska, nr 128 (7291), r. VI (XXV), 28 sierpnia 1972 r.

Miejscem interesującym zarówno ze względu na historię, jak i jej oficjalną wykładnię, jest dawny Dom Polski przy dzisiejszej ul. Partyzantów 87. Reprezentacyjny budynek hotelowy z 1890 roku w 1919 roku wykupiły polskie organizacje plebiscytowe. Nominalnie był własnością Mazurskiego Banku Ludowego, po plebiscycie mieścił między innymi szkołę polską i bibliotekę. W 1968 roku został przeznaczony na siedzibę Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego[7]. Pod koniec lat 70. XX wieku został rozebrany, a następnie – między innymi w wyniku interwencji władz partyjnych – odbudowany w historycznej formie, wraz z rekonstrukcją dekoracji architektonicznych. Oddano go uroczyście do użytku w 1980 roku, w 60 rocznicę plebiscytu[8]. Dwójka olsztyńskich plastyków – Maria Szymańska i Henryk Oszczakiewicz – wykonała ścienne dekoracje ceramiczne wnętrza[9]. Korespondują one z duchem państwowej polityki w instytucji ukierunkowanej na rozwój badań – społecznych i historycznych – na i o ziemiach odzyskanych.

4-5. *Olsztyn, ul. Partyzantów 87, zrekonstruowany budynek dawnego Domu Polskiego – dekoracje ceramiczne z 1980 roku w holu siedziby Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego. Stan w 2018 roku. Fot. Joanna Piotrowska.*

Wmurowane w ściany holu dekoracje składają się z dużych kwadratowych płyt ceramicznych, między które podzielono rysunek całości. Obie kompozycje są sygnowane i datowane *H. O. / M. S / 1980*. Ciepłe w tonacji, monochromatyczne, działają barwą ochry i kontrastem matowionych i glazurowanych powierzchni. Pierwsza została poświęcona Związkowi Polaków w Niemczech. W szerokiej ramie kompozycyjnej tworzonej z trzech stron przez znak Rodła i rzędy rozwiniętych polskich flag (biel i czerwień zaznaczono odmiennym walorem) umieszczono tekst deklaracji związku. Wyrazisty krój liter, bez sze-

7 O OBN zob.: S. Achremczyk, *Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 1961-2005*, Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2007, passim.

8 O historii budynku zob.: S. Achremczyk, dz. cyt., s. 25-29; R. Bętkowski, dz. cyt., s. 141.

9 Dekoracje architektoniczne autorstwa Marii Szymańskiej i Henryka Oszczakiewicza, wśród nich opisaną powyżej, wymienia A. Szymańska, *Olsztyńscy artyści – twórcy dekoracji na elewacjach kamieniczek Starego Miasta*, Olsztyński Rocznik Konserwatorski, t. 3: Odbudowa i dekoracje Starego Miasta (2016-2017), s. 47.

ryfów, ze znakami diakrytycznymi wprowadzonymi w obrys liter, układ bez interlinii, dają poczucie apelowej zwartości i rytmu:

> PRAWDY POLAKÓW OGŁO / SZONE NA PIERWSZYM / KONGRESIE POLAKÓW W / NIEMCZECH 6 MARCA 1938 / PRAWDA PIERWSZA / JESTEŚMY POLAKAMI. / PRAWDA DRUGA. WIARA / OJCÓW NASZYCH JEST / WIARĄ NASZYCH DZIECI. / PRAWDA TRZECIA – POLAK / POLAKOWI BRATEM. / PRAWDA CZWARTA – CO / DZIEŃ POLAK NARODO / WI SŁUŻY PRAWDA PIĄ / TA – POLSKA MATKĄ NA / SZĄ NIE WOLNO MÓWIĆ / O MATCE ŹLE.

Druga kompozycja jest ujęta po bokach dekoracją z rytmicznych form drapowanych sztandarów. W centrum, nad realno-fantastyczną panoramą Olsztyna, w której zestawiono swobodnie zamek, ratusz, Wysoką Bramę, kamienice staromiejskie i wieżę kościoła Świętego Jakuba, na tle szerokiej płaszczyzny obłoków unosi się orzeł o rozpostartych skrzydłach, rozrywający dziobem pętające go łańcuchy. Podniosły i pogodny nastrój tej sceny, sztandary, olsztyński zamek, zerwane pęta – wszystko to nawiązuje do poetyckich obrazów niewoli i odrodzenia z hymnu plebiscytowego „O, Warmio moja miła". Hymnu pełnego, co wykazały wyniki plebiscytu, pobożnych życzeń. Niepowodzenie składano jednak nie na karb woli politycznej wyborców, ale na liczne przeciwności. Przedstawiona tu wizja polskości pokazuje jednocześnie i wyniki plebiscytu takimi, jakimi być powinny, i zwycięską współczesność (przywołując głos sekretarza Buzińskiego – *plebiscyt odbywający się w warunkach niespotykanego terroru był dla sprawy polskiej niekorzystny, ale najbardziej wyrafinowana brutalność nie zdołała ujarzmić żywiołu polskiego*[10]). Mamy tu do czynienia z ostatnim niemal momentem, kiedy powstają prace plastyczne stanowiące istotny element inwestycji publicznych, obserwujemy mecenat państwa i ustroju egzekwujących kształtowane przez siebie treści.

W 1989 roku budynek został wpisany do rejestru zabytków ówczesnego województwa olsztyńskiego, już jako rekonstrukcja, ze względu na wartości historyczne, jako *siedziba polskich organizacji działających na terenie byłych Prus Wschodnich*. Decyzja o ochronie odnosi się do wartości historycznych oraz do zrekonstruowanego wystroju elewacji. Najnowszy wystrój plastyczny pozostał jeszcze niezauważony. Dziś to właśnie wartości estetyczne dokonań nowoczesnych lat powojennych stają się przedmiotem zainteresowania środowiska badaczy architektury i sztuki[11].

Późnym upamiętnieniem jest tablica autorstwa Bolesława Marschalla odsłonięta 1 września 1981 roku na kamienicy, w której w latach 1927-1939 funkcjonował konsulat Rzeczpospolitej[12] (obecnie plac Konsulatu Polskiego 5),

10 *Odsłonięcie Pomnika Bohaterów*…, m. cyt.
11 Zob. zawartość przywołanego wyżej trzeciego tomu Olsztyńskiego Rocznika Konserwatorskiego.
12 R. Bętkowski, *Olsztyn*…, dz. cyt., s. 137.

6-7. *Olsztyn, plac Konsulatu Polskiego 5, dawna siedziba konsulatu RP – widok ogólny i zbliżenie tablicy pamiątkowej z 1981 roku. Stan w 2018 roku. Fot. Joanna Piotrowska.*

poświęcona placówce i ostatniemu konsulowi – Bohdanowi Jałowieckiemu. W tym przypadku upamiętniano nie ślady polskości, ale państwowość II Rzeczypospolitej i tragiczne losy wojenne. Uroczystość wpisano w kilkudniowy program obchodów 42 rocznicy rozpoczęcia II wojny światowej[13].

Tablica o owalnym obrysie mieści jedynie okolicznościową inskrypcję:

> W TYM DOMU DO 1939 / MIEŚCIŁ SIĘ KONSULAT / RZECZYPOSPOLITEJ / POLSKIEJ / OSTATNI KONSUL / BOHDAN JAŁOWIECKI / ZOSTAŁ ZAMORDOWANY / W OBOZIE ZAGŁADY[14] / W DZIAŁDOWIE / W LUTYM 1941 / SPOŁECZEŃSTWO / WARMII I MAZUR / OLSZTYN 1 IX 1981.

Oddziałuje szlachetną powierzchnią jasnego kamienia o surowym, niegładzonym przełomie krawędzi, oszczędnym krojem pisma. W 1997 roku z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Olsztyna dodano do niej tarczę z wizerunkiem orła w koronie[15], podstawowym emblematem II RP, obecnej niegdyś w tym miejscu.

Plastyka późnych lat PRL ma własne, rozpoznawalne formy artystyczne. Na tak zwanych ziemiach odzyskanych szereg realizacji odwoływało się do budowania polskiej tożsamości – treści te świadczą dziś w różnym stopniu o sile (i słabości) politycznej inżynierii.

Joanna Piotrowska

13 Prasa partyjna potraktowała ją pobieżnie. Relację z Olsztyna zdominowały uroczystości „uczczenia żołnierzy radzieckich, wyzwolicieli Warmii i Mazur spod panowania Niemiec hitlerowskich, przy Pomniku Zwycięstwa na placu Armii Czerwonej w Olsztyńskiem w rocznicę Września", Gazeta Olsztyńska, nr 173 (9094), r. VI (XXV), 28-30 sierpnia 1981 r.; *Uroczystość nadania medali za udział w wojnie obronnej 1939*, Gazeta Olsztyńska, nr 176 (9097), 2 września 1981 r.

14 Właściwie – koncentracyjnym [przyp. aut.].

15 *Odsłona z orłem*, Gazeta Olsztyńska, nr 169 (13511), 1 września 1997 r.